

Олег Машевський
(м. Київ)

ВПЛИВ ПРОБЛЕМИ ЧОРНОМОРСЬКИХ ПРОТОК НА ДІЯЛЬНІСТЬ „СОЮЗУ ТРЬОХ ІМПЕРАТОРІВ” У 80-Х РОКАХ ХІХ СТ.

У статті досліджено значення фактору Проток у функціонуванні австро-німецько-російського союзу в період 1881 – 1887 років ХІХ ст.

В статье исследовано значение фактора Проливов в функционировании австро-немецко-русского союза в период 1881 – 1887 годов ХІХ в.

Період від Берлінського конгресу до Першої світової війни був позначений відсутністю значних військових потрясінь. Війни, котрі час від часу вибухали в цей період, мали локальний характер й не міняли ходу світової чи навіть європейської історії. Економічна, а згодом і військово-політична експансія „старого світу” була зосереджена переважно на заморських територіях. Лише Австро-Угорщина мала можливості для зростання лише за рахунок європейських теренів, а саме, Балканського півострова, котрий продовжував залишатись „пороховою бочкою Європи”. Саме там перетнулись релігійні, цивілізаційні, геополітичні суперечності. Стратегічне значення Балканського півострова значно посилювалось місцезнаходженням поблизу проток Босфору та Дарданелл, котрі є єдиним виходом з Чорного до Середземного моря й за які з початку ХІХ ст. велась перманентна дипломатична, а часом й військова боротьба Великої Британії та Росії.

Досліджуючи міжнародні відносини 80-х років ХІХ ст., не можна погодитись з думкою провідного західноєвропейського історика А. Дж.Тейлора, що в цей період, на відміну від попередніх років, політики мали досить обмежений вплив на хід історії, а „дипломатія допомагала людям зберегти мир лише до того часу доки вони самі цього бажали”[1]. Адже, саме у вищезгаданий період закладались чи трансформувались потужні міжнародні союзи, суперечності між якими стануть причиною Першої світової війни, яка докорінно змінила хід історії. Досить помітний вплив на згаданий процес мала проблема Чорноморських проток, яка залишалась „каменем спотикання” у відносинах між великими державами. В пропонованій статті робиться спроба дослідити вплив боротьби за контроль над протоками Босфор та Дарданелли на взаємодію учасників Союзу трьох імператорів у 80-х роках ХІХ ст. й, відповідно, на кризу й припинення існування цього потужного альянсу. Хоча проблему Проток досліджувала значна кількість як російських, так і західних дослідників, однак їх праці мають здебільшого заполітизований характер. Крім того, питання впливу

боротьби за Протоки на функціонування „Союзу трьох імператорів” ще не було об’єктом спеціального дослідження.

Аналізуючи західну історіографію потрібно зауважити, що значна частина істориків з симпатією ставилась до зовнішньої політики своєї держави й негативно до її супротивників. Такі мотиви прослідковуються в роботах англійських дослідників Р. В. Сетон-Уотсона та Г. Л. Клейтона [2]. На експансії Російської імперії щодо Проток акцентували увагу також американські історики С. Фей та Б. Єлавіч [3]. А. Дж. Тейлор поклав провину за поступову руйнацію балансу сил в Європі на Німеччину та Австро-Угорщину [4].

Російська історіографія, зі свого боку, звинувачувала у загостренні проблеми Проток Велику Британію та Австро-Угорщину, котру підтримувала Німеччина. Цікаво, що ура-патріотичні мотиви домінують як в роботах істориків царської Росії [5], так і в радянських [6] та сучасних російських дослідників [7]. Лише в період 20-х-30-х років радянська історіографія зосередилась на «викриванні», як вона вважала, злочинної, імперіалістичної зовнішньої політики царизму [8], за що ці історики були розкритиковані сучасною російською історіографією, котра напружено шукає славні великодержавні традиції, зокрема і в XIX столітті [9].

Найближче до вивчення теми даної статті підійшов С. Сказкін у своїй монографії „Кінець астро-російсько-німецького союзу,” виданої у 1938 р. Однак, в ній він дещо переоцінює конструктивність, ініціативність російської дипломатії й недостатньо приділяє уваги її агресивним намірам щодо підпорядкування Босфору та Дарданелл [10].

Проаналізувавши історіографію проблеми, що піднімається у пропонованій статті, можна дійти висновку, що нині необхідно комплексно проаналізувати вплив питання Проток на міжнародні відносини 80-х років XIX ст., зокрема, функціонування австро-німецько-російського союзу, уникаючи стереотипів чи кон’юнктурних міркувань.

6 (18 червня) 1881 р., після напружених переговорів, представники Німеччини, Австро-Угорщини та Росії підписали в Берліні договір, котрий як і попередня тристороння угода 1873 р. увійшов в історію як Союз трьох імператорів.

В першій статті цього документу зазначалось, що за умов, коли один з учасників угоди опиниться у стані війни з якоюсь з великих держав, два інші підписанти договору будуть зберігати сприятливий для нього нейтралітет і докладуть зусиль щодо локалізації конфлікту. Вищезгаданий нейтралітет повинен був зберігатись і у випадку війни одного із союзників з Османською імперією. Щоправда, зазначалось, що ця умова виконувалась лише тоді, коли між трьома сторонами буде укладено попередню угоду стосовно результатів цієї війни.

В другій статті згаданої угоди гарантувалось збереження статус-кво на Балканському півострові. Петербург йшов на певні поступки Відню й

зобов'язався поважати тамтешні інтереси Австро-Угорщини, пов'язані з її новим становищем на Балканах, забезпечених Берлінським трактатом. За цю преференцію, надану своєму західному партнеру, Росія, відповідно, отримала підтримку в питанні Чорноморських проток, що було для неї найсуттєвішим результатом вищезгаданих домовленостей. Так, у третій статті констатувалося, що три держави визнають європейське значення й взаємну зобов'язаність стосовно принципу закриття проток Босфору та Дарданелл, підтвердженого міжнародними трактатами й сформульованого в заяві російського уповноваженого на Берлінському конгресі 12 липня 1878 року [11]. Крім того, в третій статті договору передбачалось, що три держави будуть спільно слідкувати, щоб Туреччина не робила виключення з цього правила в інтересах будь-якого уряду шляхом надання для військових операцій воюючої держави Чорноморські протоки. Якщо ж це зобов'язання буде порушено, або навіть виникне така можливість, то підписанти цієї угоди попередять Порту, що у такому випадку вони будуть вважати, що вона знаходиться в стані війни зі стороною у збиток якої це буде зроблено. Османська імперія після цього втратить також переваги гарантій територіальної цілісності забезпечених їй Берлінським трактатом [12].

Щоб збагнути значення змісту третьої статті угоди, котра передбачала співпрацю трьох держав стосовно проблеми Чорноморських проток, необхідно проаналізувати передісторію питання, оскільки дискусія щодо тлумачення найостаннішої конвенції (1871 року) по Протоках бере свій початок з кінця 70-х років XIX ст. Вдалий маневр, здійснений британською дипломатією на Берлінському конгресі 1878 р., дозволив аж до початку Першої світової війни тримати під загрозою російське Чорноморське узбережжя. На засіданні 11 липня голова британської делегації маркіз Солсбері заявив, що його держава розуміє другу статтю Лондонської конвенції 1871 р. [13] в якій йшлося про закриття проток Босфору та Дарданелл для військових кораблів в мирний час як зобов'язання кожної з шести великих держав, котрі підписали цей документ, лише перед султаном [14]. Таким чином Велика Британія залишала за собою можливість домовитись, за певних умов, із султаном про відкриття Проток для флоту її величності. Враховуючи, що після поразки Османської імперії у війні з Росією 1877 – 1878 р. саме Лондон виступив головним „захисником” Порти проти надмірних вимог Петербурга, британський уряд цілком міг розраховувати на вигідне для себе рішення султана у цьому питанні.

Російський представник П. Шувалов вже на наступному засіданні конгресу 12 липня 1878 р. категорично не погодився з британським розумінням Лондонської конвенції. Він наголосив, що цей документ не є сукупністю двосторонніх зобов'язань шести великих держав перед султаном. Як переконував П. Шувалов, кожна із держав, що підписала згадану конвенцію, взяла зобов'язання перед кожним із її підписантів. Таким чином, малось на увазі, що будь-які двосторонні сепаратні домовленості є грубим

порушенням цієї багатосторонньої угоди [15]. Хоча Росія й заперечила закиди британців щодо перегляду розуміння трактування режиму Чорноморських проток, однак тривога, посіяна її суперницею у Берліні, змусила росіян відчувати себе незахищеними у чи не найбільш вразливому для них регіоні – Південному Причорномор'ї. Адже, в останній третині XIX ст. Росія так і не спромоглася створити потужний Чорноморський флот [16]. Тому можливість проходу через Босфор і Дарданелли британських броненосців, на що натякали представники форін-офісу на вищезгаданому конгресі, жахала російських політиків. Потрібно взяти до уваги, що території, котрі перебували під потенційною загрозою, були стратегічно важливими для Росії як у промисловому, так і в сільськогосподарському відношеннях. Враховуючи, що російську економіку в цей період лихоманило, втягнення Петербурга у війну в згаданому регіоні поставило б її перед загрозою колапсу з усіма соціальними та політичними наслідками [17].

Внаслідок зміцнення позицій Лондона у Східному Середземномор'ї в Росії посилилась перманентна фобія щодо можливості переходу під контроль британського уряду Босфору та Дарданелл. Ескадра з шести потужних британських броненосців, що увійшла через Дарданелли до Мармурового моря ще на початку 1878 р., продовжувала знаходитись там до весни 1879 р. Це дало підставу військовому міністру Д. А. Мілютіну стверджувати, що Англія вже фактично володіє Константинополем та Протоками [18]. Таким чином, враховуючи вищезгадану геополітичну ситуацію та неоднозначність тлумачення конвенції щодо Проток, Росія була зацікавлена заручитися підтримкою потужних держав, за допомогою яких вона, якщо не зміцнила б свої позиції навколо Босфору та Дарданелл, то, принаймні, гарантувала б собі статус-кво. Як виявилось, з огляду на угоду 1881 р., таке порозуміння вдалося знайти з Німеччиною та Австро-Угорщиною, котрі мали свої інтереси у Причорноморському регіоні, в першу чергу на Балканському півострові.

Австро-Угорщина потребувала зміцнення свого впливу на Балканах, і її цікавило визнання Росією власних здобутків на цьому півострові та взаємовигідного розмежування інтересів. Німеччина була зацікавлена в економічній експансії на згаданому півострові. Для цього їй достатньо було домовитись про торгівельну співпрацю з Австро-Угорщиною. Однак, для Берліна головним завданням на континенті була ізоляція Франції, позбавлення її потенційних союзників [19]. Можливість російсько-французької співпраці непокоїла Німеччину, адже у випадку можливого воєнного конфлікту їй довелось би воювати на два фронти. З огляду на це, цілком природно виглядало прагнення О. Бісмарка, використовуючи хронічне, хворобливе устремління Росії до Константинополя та Проток, прив'язати її до австро-німецького альянсу, котрий був укладений ще в 1879 р. [20]. Тому не дивно, що у 1881 р. було підписано австро-німецько-російський союз, котрий багато хто вважав реанімацією союзу трьох

імператорів 1873 р. Проте, ці два союзи хоча й включали тих самих учасників, однак були укладені за іншої міжнародної ситуації й мали дещо відмінні завдання. Проблема Босфору та Дарданелл в обох з них прослідковувалась, однак дещо в різних контекстах.

Виникає питання – наскільки російські амбіції щодо Проток були прийнятні для нових-старих союзників Росії? Німеччина та Австро-Угорщина поки що не будучи потужними морськими державами не претендували на конкуренцію щодо контролю над Босфором та Дарданеллами. В той період вони були, насамперед, об'єктом боротьби Великої Британії та Росії. Цікаво, що фактор Проток у англо-російських відносинах посилювався із їх загостренням не лише на Близькому Сході чи Балканах, а на будь-якій ділянці кількатисячної лінії протистояння Лондона та Петербурга на Сході. Так, коли у 1884-1885 рр. посилювалось англо-російське протистояння у Середній Азії й дві держави опинились на межі війни [21], то її найімовірнішим театром мав бути Чорноморський регіон. З огляду на можливість проходження через Протоки потужної британської ескадри задля атаки російського Причорномор'я [22] царський уряд поставив на порядок денний гарантії щодо закриття Проток для військових кораблів, записані у третій статті австро-німецько-російської угоди 1881 р. [23], до речі, продовженої на три роки у 1884 р. [24]. Німеччина виконала своє союзницьке зобов'язання, й більш того, підштовхнула до цього ще й Австро-Угорщину. Франція, прагнучи до поліпшення взаємин з Росією й маючи серйозні суперечності з Великою Британією, також зайняла проросійську й відповідно антибританську позицію. Опинившись під тиском чотирьох великих держав, султан оголосив про нейтралітет й, відповідно, до Лондонської конвенції про Протоки, закриття їх для військових кораблів [25].

Таким чином, Союз трьох імператорів досить успішно функціонував доки справа торкалася збереження статус-кво щодо режиму Босфору та Дарданелл. Однак, як ми знаємо, найбільш болючою у взаєминах всередині цього альянсу була проблема Балканського півострова, де встановилась певна рівновага й Австро-Угорщина та Росія згодні були задовольнитись контролем за його, західною та східною частинами, що було, по-суті, зафіксовано у другій статті угоди 1881 р. [26]. Тому, певною інтригою було те чи пройде він випробування черговим загостренням ситуації на Балканах.

Болгарська криза другої половини 80-х років була зумовлена низкою помилок у російській політиці. Після Берлінського конгресу одним із завдань російської зовнішньої політики було об'єднання двох частин Болгарії. Нагадаємо, що її північна частина, отримавши якнайширшу автономію, а фактично суверенітет, хоча й була формально залежна від Османської імперії, насправді перебувала під впливом Петербурга. Південна частина болгарських територій все ще була під реальною владою султана. Створення так званої великої Болгарії з виходом до Егейського моря давало можливість

Росії значно посилити позиції на підходах до протоки Дарданелли й згодом підняти питання про перегляд статусу Чорноморських проток взагалі. Згода Союзу трьох імператорів на свободу дій Росії у болгарському питанні давала Петербургу підстави на такі сподівання.

Сподіваючись, що болгари, у відповідь за їх звільнення від турецького гніту та подальші домагання Росії об'єднання Болгарії беззастережно погодяться на російський протекторат, Петербург безоглядно втручався у її внутрішньополітичні справи. Більш того, російські радники вели між собою боротьбу за вплив у цій країні, використовуючи при цьому болгарські політичні партії. Ці дії Росії посилили прозахідні настрої у болгарській політичній та інтелектуальній еліті, котра цивілізаційно вважала себе частиною західного світу й ставилась з антипатією до російського деспотичного самодержавства, тим паче на фоні посилення його реакційного курсу щодо власного народу у 80-х роках XIX ст. Болгарський цар Баттенберг, поставлений на трон з благословення Петербурга, спробував використати цю ситуацію для послаблення російської опіки [27].

Згадані події були провісником гострої міжнародної кризи. Росія, втрачаючи вплив у Софії, відмовилась від ідеї об'єднання Болгарії, оскільки велика болгарська держава за цих умов вже була б провідником не російського, а західного впливу. Суперники Росії на Балканах – Велика Британія та Австро-Угорщина – використали б цю зручну ситуацію, якби не Союз трьох імператорів й, в першу чергу, позиція О. Бісмарка, який заявив, що болгарський цар лише російський намісник й тому він категорично проти втручання західних держав у болгарські справи. Таким чином, австро-німецько-російський союз реально врятував Росію від втрати свого впливу на Болгарію вже у першій половині 80-х років XIX ст., й можливості переходу цієї країни до табору її конкурентів.

В результаті цих подій Болгарія опинилась у дипломатичній ізоляції. За таких обставин у вересні 1885 р. на території Східної Румелії, котра знаходилась під османським гнітом, вибухнуло повстання, метою якого було її об'єднання з болгарською державою [28]. Цар Баттенберг, рахуючись із громадською думкою своїх громадян, підтримав цей визвольний рух. Однак, російський імператор заявив, що засуджує повстання, а також поведінку болгарського царя й дав зрозуміти, що ніколи не визнає єдину Болгарію на чолі з Баттенбергом. Таким чином Петербург, котрий раніше вдало використовував роль визволителів братів-слов'ян від османського гніту, висловившись за збереження турецького господарювання у південній Болгарії, в черговий раз втратив престиж в очах болгарського народу [29].

Однак, і без зовнішньої підтримки ззовні болгарський об'єднавчий рух був досить успішним. Туреччина, перебуваючи у фінансовій скруті, не змогла йому ефективно протидіяти. Сербія, котра намагалася шляхом війни завадити створенню великої болгарської держави, зазнала поразки й була врятована від остаточного розгрому болгарською армією лише завдяки

втручання Австро-Угорщини. В квітні 1886 р. шість великих держав визнали утворення об'єднаної болгарської держави. Болгарський цар Баттенберг внаслідок суперечностей з Росією змушений був зректись престолу. Однак, новий тимчасовий уряд на чолі зі Стефаном Стамболовим виявився ще більш націоналістичним та прозахідним. Тому грубий тиск на нього з боку Петербурга призвів до розриву дипломатичних відносин між двома державами у листопаді 1886 р, внаслідок чого виникла гостра міжнародна криза. Росія була позбавлена будь-якого впливу на Болгарію, котра була раніше її форпостом на Балканах, що зводило нанівець плани подальшої експансії у цьому Чорноморсько-Східносередземноморському регіоні й перегляду статусу проток Босфору та Дарданелл на її користь. Більш того, була цілковито реальною загроза, що новим болгарським царем буде обрано прозахідно налаштованого політика. В результаті Болгарія, розташована біля Чорноморських проток, стала б вже потенційно небезпечною, враховуючи можливості її використання Лондоном для перегляду статусу Босфора та Дарданелл на його користь [30].

Виходячи з такої ситуації, керівництво Росії розглядало два варіанта своїх дій – окупація Болгарії або проведення десантної операції з метою захоплення Босфору. З огляду на можливість втручання англійського флоту, босфорська операція залишилась лише на папері. На окупацію Болгарії російський уряд також не наважився. Переговори, ініційовані послом Росії в Османській імперії А. І. Нелідовим із султаном про підписання оборонного союзу та закриття Проток у випадку війни Росії з коаліцією європейських держав, не мали успіху через небажання Абдул-Хаміда II загострювати відносини з Великобританією [31].

Однак, Росія сподівалась вирішити проблему, посадивши на вакантне місце болгарського царя свого висуванця. Проте, союзник Росії за угодою 1881 р. Австро-Угорщина скористалась грубими помилками Петербурга та антиросійськими настроями у Софії й допомогла посісти болгарський престор власному протеже – Фердинанду Кобургу. В липні 1887 р. Велике народне зібрання обрало Ф. Кобурга царем. В серпні 1887 р. він сформував уряд на чолі зі С. Стамболовим [32]. Внаслідок цього Росія втратила вплив у Болгарії та й, практично, на всьому Балканському півострові, а Союз трьох імператорів, дія котрого закінчувалась у 1887 р., не був продовжений через вищезгадані австро-російські суперечності [33], незважаючи на прагнення О. Бісмарка врятувати чи реанімувати цей його витвір.

Отже, Росія, фактично, опинилась у міжнародній ізоляції через помилки у своїй „болгарській політиці”, що базувалась на грубому диктаті та сподіванні на вічну вдячність та прагнення до слов'янської єдності болгарського народу. Натомість її головний супротивник на Балканах-Австро-Угорщина поширила свій вплив із західної на східну частину цього півострова. Раніше експансію Відня, його суперечності з Петербургом повинен був стримувати Союз трьох імператорів. Після того як закінчився

термін дії цього договору і він не був перезаключений, петербурзький уряд гостріше відчув необхідність угоди з Берліном, котрий готовий був продовжувати відігравати роль арбітра в балканських суперечностях Відня та Петербурга і, більш того, пообіцяти сприяння Росії у її політиці щодо Чорноморських проток. Натомість О.Бісмарк домагався, щоб Росія зобов'язалась утриматись від підтримки Франції у випадку її війни з Німеччиною [34]. У червні 1887 р. було укладено, терміном на три роки, німецько-російський договір, котрий передбачав ці умови. Якщо його порівняти з австро-німецько-російською угодою 1881 р., то впадає в очі, що якщо шість років тому Петербург хотів поширити свій вплив на Балканах і переглянути статус Чорноморських проток на свою користь, то в умовах низки провалів у своїй балканській політиці таких амбіцій вже не мав. Спираючись на договір з Німеччиною, він хотів лише гарантувати статус-кво в питанні проток Босфор та Дарданелли [35].

Отже, можна зробити висновок, що проблема Проток зіграла ключову роль у функціонуванні Союзу трьох імператорів у 80-х роках XIX ст. В обмін на підтримку в цьому питанні Росія погоджувалась на поширення Австро-Угорського впливу в західній частині Балканського півострова та утримання від союзницьких відносин з Францією. Під час англо-російської конфронтації 1884 – 1885 рр., коли питання Проток знову постало на порядку денному світової політики, Союз трьох імператорів підтримав Росію, підтвердивши, таким чином, свою дієздатність. До середини 80-х років він стримував і австро-російські суперечності. Проте, болгарська криза зруйнувала цей альянс. Росія через низку дипломатичних прорахунків звела нанівець свій вплив на Балканах, чим скористалась Австро-Угорщина й посилила власні позиції на сході цього півострова, який був згідно з угодою 1881 р. російською сферою впливу. В результаті цього Росія не лише в найближчій перспективі не мала можливості здійснити, спираючись на Союз трьох імператорів, амбітні плани щодо перегляду режиму Босфору та Дарданелл. Вона вже була змушена турбуватись про збереження статус-кво й недопущення зміни статусу Проток на користь її конкурентів, насамперед Великої Британії. Саме задля цього Петербург, опинившись у дипломатичній ізоляції, пішов на угоду 1887 р. з Німеччиною. Німецький канцлер О. Бісмарк продовжував грати на російській слабкості щодо Проток, змушуючи Росію йти у фарватері німецької політики. З огляду на це, перспективним напрямком дослідження є вивчення впливу проблеми Проток на німецько-російські відносини в рамках угоди 1887 р.

-
- Тейлор А. Дж. Борьба за господство в Европе. – М., 1958. – С. 278;
Seton-Watson R. W. Britain in Europe, 1789 – 1914. – Cambridge, 1937;
Clayton L. Britain and Eastern Question. – L., 1971.
Славич Б. Історія Балкан XVIII і XIX століття. – К., 2003. – Том .I; Фей С.
Происхождение первой мировой войны. – М. – Л., 1934.

- Тейлор А. Дж. Борьба за господство в Европе. – М., 1958.
- Горяинов С. Босфор и Дарданеллы. – М., 1907; Нольде Б.Е. Внешняя политика. Исторические очерки. – Пг., 1915.
- Ерусалимский А. С. Внешняя политика германского империализма в конце XIX в. – М., 1951; Миллер А.Р. Турция и проблема проливов. – М., 1947.
- Киняпина Н. С. Балканы и проливы во внешней политике России в конце XIX в. – М., 1994; Лунева Ю.В. Черноморские проливы в англо-российских отношениях (1907 – 1914 гг.) – М., 2003.
- Покровский М. Н. Дипломатия и войны царской России в XIX веке. – М., 1923; Зайончковский А. М. Подготовка России к мировой войне в международном отношении. – Л., 1929.
- Лаврова Т. В. Черноморские проливы как геополитическая проблема современных международных отношений. Дис... докт. ист. наук. – М., 2001.
- Сказкин С. Конец Союза трех императоров. – М., 1938.
- Сборник договоров России с другими государствами. 1856 – 1917. – М., 1952. – С. 229.
- Там само. – С. 230.
- Пинон Рене. Черное море и вопрос о проливах//Проливы.(Сборник).Под ред. Р. Ротштейна. – М., 1923. – С.46.
- Phillipson C. The question of Bosphorus and Dardanelles. – L., 1917. – P. 148 – 157.
- Dascovici N. La question du Bosphore et des Dardanelles. – Geneve, 1915. – P. 253 – 254; Documents diplomatiques. Congres de Berlin. – Paris, 1878. – P. 294 – 296.
- Howard H. N. Turkey, the Straits and U.S. Policy. – Baltimore-London, 1974. – P. 18 – 21.
- Fuad Ali. La question des Detroits. – Paris, 1928. – P. 112 – 117.
- Кипянина Н. С. Балканы и проливы. – М., 1994 – С. 172; Хвостов В. М. Проблемы истории внешней политики и международных отношений. – М., 1977. – С. 178; Милютин Д. А. Дневник. – Т. III. – М., 1950. – С. 127.
- Rosen G. Die Stellung nahme der Politik Bismarks. – Detmold, 1924. – S. 30 – 41.
- Die Große Politik der Europäischen Kabinette 1871 – 1914.-Berlin, 1922-1927. – V.III. – № 525. – S. 165; Вестник Европы. – 1879. – Кн. 11. – С. 428 – 436.
- Вестник Европы – 1885. – Кн.4. – С.839 –845; История дипломатии. – М., 1963. – Т. II. – С. 202 – 203.
- Вестник Европы – 1885. – Кн. 5. – С. 386 – 396.
- 23.Русско-германские отношения. Секретные документы. – М., 1922. – С.131. Там само. – С. 137 – 145.
- 25.Черноморские проливы и Россия. – М., 1999. – С. 231.
- Сборник договоров России с другими государствами. 1856 – 1917. – М., 1952. – С. 228.

- Дегоев В.В. Внешняя политика России и международные системы: 1700 – 1918 гг. – М., 2004. – С. 366.
- Мурзаева Е.Ш. Англия и проблема объединения Болгарии (1878 – 1885 гг.). // Проблемы международных отношений в XIX – XX вв. Межвузовский сборник научных трудов. – Ленинград, 1980. – С. 141 – 149.
29. Дегоев В.В. Внешняя политика России и международные системы. – М., 2004. – С. 366.
30. Tanty M. Bosfor i Dardanele w polityce mocarstw. – Warszawa, 1982.
Россия и Черноморские проливы. – М., 1999. – С. 232 – 233.
32. История внешней политики России. Вторая половина XIX века. – М., 1997. – С. 256.
- Хвостов В. М. Проблемы истории внешней политики России и международных отношений в конце XIX – начале XX в. – М., 1977. – С. 217.
- The art of possible: documents on great power diplomacy 1814-1914. – New-York., 1996. – P.224 – 227.
- Ключников Ю. В., Чабанин А. Международная политика нового и новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. – М., 1925 – Ч. II. – С. 257; Руско-германские отношения. Секретные документы. – М., 1922. – С. 97, 147 – 153.

Алла Желєзко
(м. Київ)

КООРДИНАЦІЙНІ ЦЕНТРИ КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В УКРАЇНІ В 20-Х РОКАХ XX СТ.

Стаття присвячена вивченню історії краєзнавчих досліджень у Києві та Харкові – основних координаційних центрах цього профілю в Україні у 20-х роках XX ст.

Статья посвящена изучению истории краеведческих исследований в Киеве и Харькове – основных координационных центрах этого профиля в Украине в 20-х годах XX в.

Історичному краєзнавству належить вагоме місце в системі сучасної історичної науки. Краєзнавчі дослідження, як в окремих регіонах, так і по всій Україні відіграють надзвичайно важливу роль у формуванні світогляду та патріотичних почуттів громадськості сучасної України. Саме ці особливості й визначають актуальність теми нашого наукового дослідження.

Після жовтневих подій 1917 р. почався неоднозначний та суперечливий період не тільки в історичному краєзнавстві, а й в усій історичній науці. 20-ті